

УДК 81.2
4
М-50

Ё. Т. ТОЖИЕВ

**Ўзбек тилида аффиксиал
СИНОНИМИЯ**

Тошкент
«Университет»
1991

Узб. 2
4
ТН-50

Е.Т.Тожинов

ЎЗБЕК ТИЛИДА АФФИКСАЛ СИНОНИМИЯ

Фезл туркумидан махсус курс
буйича укув кулланиа

Филология факультети Илмий
совети (25 сентябрь, 1989 й.)
да тасдиқланган

Тошкент
"Университет"
1991

ToshDU
O'zbek filologiyasi
fakul'teti
KUTUBXONASI

21211

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
ToshDU-TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI

Қўлланмада асосан феъл ясовчи ва феъл формалари ҳосил қилувчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати кенг ёритилган бўлиб, унда аффиксларнинг семантик-стилистик хусусиятлари ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан талқин қилинади.

Қўлланма муаллифи ҳозирги ўзбек тилшунослигидаги феълларнинг ясалishi билан боғлиқ бўлган айрим мунозарали масалалар ҳақида ҳам фикрларини асли баён қилади.

Ўзбек тилшунослигининг энг долзарб масалаларидан бирига бағишланган бу қўлланма филология ва журналистика факультетларининг талабалари ҳамда сўз структураси билан қизиққан кенг ўқувчилар оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

доц. К.Н. НАЗАРОВ

Такриъчилар:

Филология фанлари доктори, проф. А.П.Ҳокиев

Филология фанлари номзоди, доц. М.Миртоқиев

СЎЗ БОШИ

Ўзбек тилшунослигида аффиксал синонимия анча кам ўрганилган. Эллигинчи йиллардан кейингина бу масаларга алоҳида эътибор берилди бошланди¹.

Ҳозирги ўзбек тилшунослигида нутқ маданияти, стилистика масалаларига, шунингдек, бадий асар тилини, улуман матн лингвистикасини ўрганишга эътибор кучайди. Маълумки, бадий асар тили ўрганлар экан, унда синонимларга алоҳида эътибор берилди. Чунки синонимлар бадийликни таъминловчи асосий воситалардан биридир. Бадий нутқнинг ранг-баранглигини таъминлайди, энг нозик фарқларни ҳам ифодалашга хизмат қилади. Шунингдек, маданий нутқ сифатларидан ҳисобланган ифодалилик, тазсирчанлик, аниқлик, мантяқилик, образлилик кабилар синонимлар ёрдамида таъминланади. Хуллас, нутқ маданияти ва стилистика фанлари ҳам кўп ҳолларда синонимлар билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳам қамраб олади.

Ўзбек тилшунослигида синонимия, хусусан, аффиксал синонимия билан боғлиқ бўлган назарий масалалар мавжуд ишларда анча атрофича ёритилган².

Бироқ қилинган ишларда асосан сифат ясовчи ва шахс отлари ясовчи аффиксларнинг синонимик муносабатларига алоҳида эътибор берилган бўлиб, феъл ясовчи ва феъл формалари ҳосил қилувчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатлари, жумладан уларнинг семантик-стилистик хусусиятлари деярли тилга олинмайди. Бошқача айтганда, улар ўзбек тилшунослигида махсус ўрганилган эмас³.

Ушбу иш асосан феъл ясовчи ва феъл формалари ҳосил қилувчи аффикслар синонимиясига бағишланган бўлиб, унинг "Қириш" қисмида феълларнинг ясалиши ва феъл ясовчи аффикслар билан боғлиқ бўлган айрим мунозарали масалаларга муносабат билдирилган. Қум-

1. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка // Аффиксация, докт. диссертация. Т., 1955 г.

2. Гулямов А.Г. Уша ҳойда.

* Е. Тожиёвнинг "Ўзбек тилида феъл даражалари ясовчи аффикслар синонимияси" мақоласиғина алоҳида иш сифатида қаратилди. "Ўзбек тилшунослиги масалалари", Т., ТошДД, 1973 йил.

ладан, феъллардаги ички ясалиш масаласи ҳамда лексикализация ҳодисасига алоҳида эътибор берилган. Феълларда ички ясалишнинг йўқлигини исбот қилишга ҳаракат қилинган, айрим феъл формалари морфологик таҳлил қилинган. Баъзи аффиксларнинг /масалан, -ла аффиксининг/ сўз ясовчилик ва форма ясовчилик хусусиятларини ёритишга алоҳида эътибор берилган.

Асосий қисм бир неча бўлимлардан иборат бўлиб, аввало феъл ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати текширилган бўлса /I=бўлим/, кейинги бўлимларда феъл даражалари ясовчи аффикслар, сифатдош, равишдош ва ҳаракат номлари ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатлари, қисман феъл замон формаларининг маъно муносабатлари ёритилган.

Ҳар бир бўлим алоҳида хулосалар билан тугалланади. Шунингдек, ишнинг охирида умумий хулосалар берилган.

У ёки бу аффиксининг ўзаро синонимик муносабатини асослашда кўп ҳолларда "Ўзбек тилининг изоҳли луғати" /М., "Рус тили" нашриёти, 1981 й/, "Ўзбек тили морфем луғати" /Тошкент: "Фан" нашриёти, 1977 й/ да қайд қилинган феъл формаларидан фойдаланилди.

Баъзи материаллар жонли сўзлашувдан, ўзбек совет ёзувчиларининг асаларидан, рўзнома, журнал ва айрим илмий-оммабон нашрлардан ҳам олинди.

Ишнинг қўлбўямасини ўқиб, қимматли маслаҳатлари билан ёрдам берган филология фанлари докторлари, проф. А.П. Ҳожиёв, М. Миртоқиев филология фанлари номзодлари: К.Н. Назаров, М. Шурабоева, М. Нариманова ўртоқларга муаллиф чуқур миннатдорчилигини билдиради.

К И Р И Ш

ФЕЪЛЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ ВА ФЕЪЛ ЯСОВЧИ
АФФИКСЛАР ҲАҚИДА

"Ҳозирги ўзбек адабий тили" дарсликларида, шунингдек, феъл туркумига оид махсус ишларнинг ҳаммасида ҳам феълларнинг аффиксация /морфологик" усулда ясалиши, феъл ясовчи унумли ва унумсиз аффикслар қайд этилган. Бироқ мавжуд ишларда қувла, савала, тузат, томчила, тешикла, турткила, битказ туридаги, кўринишидан ячки ясалиш моделида турувчи лексемалар, улардаги ўзак ва аффиксларнинг хусусиятлари атрофлича ва чуқур ёритилган эмас. Ана шунга кўра, айрим адабиётларда даража кўрсаткичлари ҳам, ҳаракатнинг миқдор характеристикасини ифодаловчи формалар ҳам ясовчи аффикслар қаторида баҳолаб ибориланган. Ёки уларнинг қай пайтда ясовчи бўлиши, қай пайтда аса форма ясовчи бўлиши эътибордан четда қолган. Тўғрироғи, ўзбек тилидаги кўпгина аффиксларнинг омонимлик хусусиятларига деярли эътибор берилмаган. Жумладан, - т/-ит, -аф/, -тир/-дир/, -ғиз/-каз, -ғиз.../, -н/-ин/, -чи, -чай, -ра, -рай, -ир, -ка, -пк/ -п/ н + кира, -ғила, - қила, - қила, - ғила, каби аффиксларнинг феъл ясовчилик ёки форма ясовчилик хусусиятлари аниқ изоҳланган эмас.

Феъл ўзакларга бошқа сўз туркумларидан феъллар ясовчи аффикслар қўшилиб келганда, улар янги феъл /туб маънодаги феъл/ ҳосил қилмайди. Тилшунос олим профессор А.Ғ. Ғуломов таъкидлаганидек, феъл ўзакларига қўшилиб келган бундай аффикслар янги феъллар ясамай, балки ўзакдан англаши ган ҳаракатнинг давомчилигини, такрорланганлигини, бўлинганини, майдалашганлигини, умуман, қисман ўзгарганлигини ёки тезлашганлиги кўрсатади, яъни ҳаракат характерини ифодалайди: сава - савала, тит -титкила, теп-тешикла, турт -турткила, чўз-чўзғила, чайқа-чайқала, чўқи-чўқиқила, сурт-сурткила, чоп-чопқиқила, судра-судрақла, қув-қувла-қувала, сеп-сепқиқила, қаш-қаш-қаш/и/ла, кўз-кўзи- кўзга-кўзгала, тўз-тўзи-тўз/и/ла, туз-туза-тузат кабилар. Жумладан, томчила сўзига эътибор берайлик. Бу сўздаги томчи қисми от бўлиб, -чи аффикси воситасида том феълидан ясалган /нарса оти/, -ла аффикси аса ана шу нарса отига /томчи/ қўшилиб келиб ундан феъл ясаган. Феълдан от ясалса ва ундан яна феъл ясалса, янги ҳосил бўлган

такрорланиши, ўзгариши ёки давомлилиги ифодаланади. Шу билан бирга жуда кўп феъллар, аслида ясама бўлиб, тил тараққиёти давомида таркибий қисмларга ажралмайдиган бўлиб қетган. Бундай феълларни ҳозир ўзак ва аффиксга ажратиб бўлмайти ва аффиксни алоҳида олиб, бошқа аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олади деб, қарай олмаймиз. Феъллар билан боғлиқ бўлган аффиксларнинг синонимик муносабатини белгилашда, феъл бўлмаган сўзлардан феъл ясовчи аффиксларни, ясовчилар сифатида қараймиз ва улар ўртасидаги синонимик муносабатларга тўғра алаамиз, феълларга қўшилиб, феъл формалари, феъл даражалари ясовчи аффиксларни форма ясовчилар сифатида қараймиз ва улар ўртасидаги синонимик муносабатларни алоҳида текшираемиз.

ФЕЪЛ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

-ла аффикси ўзбек тилида энг унумли феъл ясовчи аффиксдир. Бу аффикс ўзбек тилида отлардан, сифатлардан, сонлардан, ундовлардан, равишлардан ва олмошлардан феъллар ясапти. -ла аффиксининг келиб чиқиши, маъно хусусиятлари, қандай сўзларга қўшила олиши ва ҳоказолар ҳақида ўзбек тилшунослигида анча ишлар қилинган¹. Бу аффикс ҳар хил маънолар англатганлиги туфайли, айрим маънолари билан маълум бир аффиксларга синоним бўлса, айрим маънолари билан бошқа аффиксларга синоним бўлиб келади.

-ла аффикси, шу -ла аффиксининг ўзидан келиб чиққан, унинг фонетик варианты ҳисобланган -та аффиксига синоним бўлиб келган. Аммо ҳозирги кунда, улар ўртасида синонимик муносабат бор деб қараб бўлмайди, ниқла-ниқта. Бу сўзлар аслида (ҳозир ҳам айрим ҳоллардагина) айнан бир маънони англатса ҳам, кейинчалик икки хил маъно англатадиган бўлиб кетган. "Ниқла" сўзи бирор нарсани бирор нарсага итариб жойлаш, тўлдирish маъносини англатса (чўнтагинига ниқла, пахтани қошга ниқла - тўлгунича сол, элтганича сол каби), ниқла сўзи бирор кишини ёки нарсани туртиш, қисил маъноларини (Каримни деворга ниқта, Эшанинг қорнига ниқта каби) англатади. Ҳар икки аффикс ҳам аслида бир аффикс бўлганлиги учун буларни синоним аффикслар деб қараб бўлмайди. Ҳозирги ўзбек тилида ниқла сўзи ҳаракатнинг давомлилигини ифодаловчи ниқтага сўзига ҳам синоним бўлиб келади

1. Гуломов А. Об аффиксе -ла в узбекском языке учёные записки, вып. I, Т., Фан, 1977, с. 39.

га кўра синоним бўлиб (синонимликни - ла ва -ар аффиксларининг тақлид (ундов) сўзларга қўшилиб келганда), ана шундай феъллар ҳосил қила олиш хусусияти таъминланган. Тўғри сўзи кенг қўлланилади ва жонли сўзлашувга хос, тўғри сўзи эса китобий услубга хос тўғри. Ўзбек тилида "сийла", "сийпа" сўзларида ҳам -ла ва -па аффикслари маълум даврда, синонимик муносабат ҳосил қилган бўлиши мумкин. Лекин кейинроқ сийла сўзи таркибидаги "й" товуши тушиб қолиб сийла тарзида қўлланилган бўлган ва сийлаш ҳаракатини ифодалайдиган бўлиб кетган сийла сўзи эса худди шу формасида ўз маъносида қолган (эл сийлаганни худо сийлайди - мақол). -па аффикси ҳам, -ла аффикси ҳам бу сўз таркибида ажралмас қисм сифатида қолиб кетган. Ҳозирги тилимизда - па аффикс сифатида умуман йури бўлиб, фақат сийпа ва пийпа сўзлари таркибидагина учрайди. Демак, ҳозирги кунда сийла (сийла), сийпа сўзлари таркибидаги -па ва -ла элементларига алоҳида аффикс сифатида қараб бўлмайди. Шунга кўра улар бир-бирига синоним ҳам бўла олмайди. -ла аффикси ундов сўз (тақлидий сўз-товушга тақлид) "туф"га қўшилиб келиб, худди шу сўзга қўшилиб келган -ур (-ир) аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин. Бу ўринда маълум ўхшашдан, ҳар икки аффикс ҳам шахсининг ҳаракат вужудга келмасдан олдин ҳосил бўлган нарсани ўзиндан чиқариб ташлашнинг аниқлотади. (Аслида тупурик ҳосил бўлиб; уни чиқариш учун эса, лаб, тишлар ёрдамида ҳаракат қилиниши натижасида "туф" деган овоз эштитилди ва бу товушга тақлидан, сўз вужудга келади. Вужудга келган сўзга махсус аффикслар қўшилиш орқали ҳосил бўлган ва шу ҳаракат натижасида чиқариб ташланган нарсанинг номи - тупурик" ҳосил қилинади (туф-ур-ук=туф - тақлидий сўз; -ур - феъл ясовчи; -ук - нарса эти ясовчи). "Туф" сўзидаги "ф" товушининг "п" га айланиши бу сўзга -ур аффиксининг қўшилиши натижасидир. - ла ҳамда -ур (-ир) аффикслари "туфла", "тупур" сўзларида айрим стилистик фарқларига қарамай, жуда кўп ҳолларда бир-бирининг ўрнида, худди шу маънода қўлланиб, синонимик муносабат ҳосил қилиши мумкин. "Туфла" сўзи айрим ҳоллардагина контекст талаби билан интонациянинг таъсирида салбий маънони аниқлашиши мумкин:

Солиштиринг: унинг ёзига туфла;
ерга, эрга тупур.

-тар аффиксига тунтар /, тункар,-ира аффикси -най (-ай) аффиксига шалвира// шалпай, шалвирама// шалпайма, -пан аффикси -ган аффиксига сийпан // сийган, сирпан// сирган, -а аффикси -ка аффиксига тире -тирка синоним бўлиб келади. Шқоридаги мисолларнинг ҳаммаси ҳам таркибий қисмларга ажрамайди, ўзак алоҳида маъно англатмайди. Бу сўзларнинг ҳаммасини ҳозирги тилимизда туо сўз сифатида қараймиз. Аммо тарихий нуқтаи назардан бу сўзларнинг ҳаммаси ҳам ясамадир, улардаги аффикслар эса феъл ясовчи аффикслардир. Шунга кўра, бу ўринда, сўзлар эмас, аффикслар синонимдир. Лекин ўзакларнинг маънолари номаълум бўлганлиги сабабли, бу аффиксларни қайси маънолари билан синоним бўлиб келадиганликларини аниқлаш қийин. Шунинг учун ҳам бу сўзлар ҳақида гап кетганда, уларни лексик синонимлар сифатида баҳолаймиз. Чунки, бу сўзларни синхрон жиҳатдан морфемаларга ажратиб қийиндир.

Феъл ясовчи -и аффикси кам равишга қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, ясовчи -ай аффиксига синоним бўлиб келади (ками -камай) ва предметнинг ўзакдан англашилган ҳолатга киришини кўрсатади. Ҳар икки аффикс ҳам, бу ўринда, худди шу маънода ишлатилган. -ай аффикси шу маънода зўр (сифат, равиш) сўзига қўшилиб келиб -иқ аффиксига синоним бўлиб кела олади (зўриқ - зўрай); (ярам зўриқиб кетди, ярам зўрайиб кетди каби). Бу ҳодиса кам сўзига қўшилганда ҳам, айрим ҳолларда, содир бўлади (камайиб кетибди, - камикиб кетибди каби).

Булардан ташқари, феълларда, ҳозирги кунда, айрим сўзларда -ин аффикси -на аффиксига, -ғир аффикси -дир аффиксига, -и аффикси -ға аффиксига, -а аффикси -ка аффиксига синоним бўлиб келади, озғир // оздир, кўзи// кўзга, урин // урна (унна) каби. Биринчи сўзнинг ўзаги оғ(ағ) бўлиб, бу ўринда метатеза ҳодисаси бордир. Агар шу нуқтаи назардан қарасак, бу сўзлар қуйидаги кўринишдадир: оғ-из-ир, оғ,-из-дир каби. Демак, бу мисолда феъл ясовчи аффикслар эмас, феъл даражаси (орттирма даража) ясовчи аффикслар -ир (-тир-ир бўлса керак) ва -дир аффикслари синоним бўлиб келаяпти. Иккинчи сўзнинг ўзаги кўз бўлиб, ўзак даражасида, унга -и орттирма даража кўрсаткичи қўшилган, иккинчи ҳолатда -ға аффикси қўшилган (бу ҳам орттирма даража кўрсаткичи бўлиб, айрим ҳолларда -ғат (-ғот) шаклида ҳам

қўлланилади. Демак, бу мисолда ҳам феъл ясовчилар эмас, форма ясовчилар синоним бўлиб келган (оловни кўзи, оловни кўзга). Учинчи сўзнинг ўзаги ур бўлиб, унга ўзлик даража кўрсаткичи -ин қўшилган, -на аффикси эса, уриң сўзига -а аффиксининг қўшилиши нашижасида вужудга келган: урин-а-урна-унна. Ҳар икки сўз ҳам кўчма маънода қўлланганлиги учун, бу ўринда туб сўз сифатида қараб, ўзақ ва аффиксларга ажратмаймиз. Шунинг учун, -на аффикси билан -ин аффиксининг синонимик муносабатини ҳам иқоридаги, таркибий қисмларга ажратмайдиган, аммо ясовчи аффикслари аниқ кўриниб турган сўзлардаги каби ҳодиса деб қараймиз.

Ҳулоса қилиб айтганда, ўзбек тилида, кўпгина, феъл ясовчи аффикслар ўзаро синонимик муносабатда бўла олади. Бу ҳодиса аффиксларнинг қандай ўзақларга қўшилаётганликлари, қандай маънода қўлланаётганликлари билан боғлиқ. Бундан ташқари синонимик муносабатга киришадиган аффиксларнинг ҳаммаси ҳам кўп маъноли аффикслардир. Аффиксларнинг ана шу хусусияти ҳам улар ўрта-сидаги синонимик муносабатни таъминловчи асосий воситадир. Бироқ шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, ҳозирги ўзбек адабий тилида -да аффикси энг унумли феъл ясовчи саналиб, аксарият ҳолларда отлардан янги феъллар ясади. Унинг сифатлардан, олмош, сон, равиш ва бошқа сўзлардан феъл ясаши ниҳоятда чекланган. Отлардан феъл ясам хусусиятини профессор А.Ғуломов шахс отлари ясовчи -чи аффиксига қийслайди¹. Академик А.Н. Кононов - ла аффиксининг 7 та маъносини кўрсатди². Шуниси қизиқки, бу аффикс отлардан, айниқса, аниқ отлардан кўплаб феъллар ясашига қарамай, бу ҳолатда бошқа аффикслар билан синонимик муносабатга киришмайди. Демак, у алоҳида ҳолда олмош туркумига оид сен ва сиз сўзларидан, унг, берк, пишиқ каби сифат ёки равиш туркумига оид айрим сўзлардан ва асосан айрим тақлидий сўзлардан янги феъллар ясалгангина бошқа айрим аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олади.

Умуман олганда, феъл ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати айрим сўзлар доирасидагина бўлиб, анча чеклангандир.

1. Ғуломов А.Ғ. Феъл. Тошкент: Фан, 1954 й. 68-б.

2. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., Л: Наука, 1960 г, с. 247-248.

Иккинчи бўлим
ФЕЪЛ ДАРАЖАЛАРИ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР
СИНОНИМИЯСИ

Феълларда асосан бешта даража мавжуд бўлиб, бош (аниқ) даражани ифодаловчи махсус формалар йўқ. Улар форматсиз ифодалангани: ёзди, келди, ўқиди, тушди, чиқди каби.

Ўзлик даража ўзбек тилида асосан -в(и) н ва айрим ҳолларда -и) л аффикслари ёрдамида ясалади: ясанди, швинди, таранди, безанди, сиқилди, сурилди, ижирганди каби.

Мажҳул даража асосан -(и) л ва -(и)н аффикслари воситасида ясалади: швилди, терилди, сотилди (ўзлик, мажҳул), тулланди, тайёрланди (ўзлик, мажҳул) каби.

Орттирма даража асосан -(и)т, -(а)т, -гиз-киз, -киз, -каз, -қаз, -ғаз, -ғиз), -ир, -дир (-тир) аффикслари ёрдамида ясалади: қурит, тўлат, юргиз, битқаз, эшиттир, ичкиз, ичир, чиқар, ёздир каби.

Биргалик даража ўзбек тилида -ш(иш) аффикслари воситасида ифодаланган.

Ўзлик даражани ифодаловчи аффикслар ҳаракатнинг объекти субъектнинг ўзида эканлигини кўрсатади. Ҳаракат субъект томонидан бажарилади, объект ҳам субъектнинг ўзи бўлади (алоҳида объект йўқ). Ўзлик даража кўрсаткичлари -и(и)н ва -и) айрим ҳоллардагина бир-бири билан синонимик муносабатда бўлиши мумкин: бурқалди// бурқанди, суянди// суялди, суринди // сурилди, қисилди// қисинди каби. Бу ҳодиса субъектнинг ўзича ҳаракат қилишида, бирор нарсанинг восита бўлиши билан боғлиқ. Бунда субъект бошқа нарсани (воситани) ҳаракатга келтирмайди. У ўзича ҳаракат қилади, аммо бу ҳаракат восита борлиги учун қилинади. Агар восита ҳаракат қиладиган бўлса, бу восита фақат шахснинг ўз қисми бўлиши керак. Масалан, бурқалди - бунда субъект ўз қисмлари (оёқ, қўл, бош) воситасида ҳаракатни амалга оширади, суянди // суялди - бунда субъект ўзича ҳаракат қилди, аммо у суянган восита ҳаракатсиз қолди. Суринди // сурилди сўзларида бундай восита ўрин билан боғлиқдир. Агар субъект маълум бир воситани ҳаракатга келтириш асосида ўзи ҳаракат қилса, бу аффикслар ўзаро синоним бўлмайди. Масалан, безанди, ясанди, швинди, таранди, ташланди каби. Шунингдек, субъектнинг ўзи эмас, унинг бирор қис-

ми, хусусияти, белгиси кабиларнинг ҳаракати ифодаланганда ҳам бу аффикслар бир-бирига синоним бўлиб кела олмайди: ёрак сикилди, кўнгил очилди, истмаси босилди, боши айланди, оёғи чузилди, сири очилди, бўйни-өгилди, тиззаси букилди каби. Демак, ўзлик даража кўрсаткичлари - (и) н ва -(и) л, фақат ёқорилгани бир ўриндагина синоним бўлиб келиши мумкин.

Ўзбек тилида фақат бир-икки сўзда -(и) н аффикси - ман (бу аффикс феъл ўзакларига жуда кам қўшилади, ўзи жуда кам унум аффикс бўлиб ҳозир янги сўзлар ясамайди, айрим сўзларда унинг маъноси -ув аффикси маъносига яқинлашади¹) аффиксига синоним бўлиб келади: ийин // ийман, ийинмасдан, ийманмасдан; тез-тез олавер, куйин// куйман каби. Бу ўринда ийинмоқ сўзи уялмоқ маъносидадир. Ий сўзининг бошқа маънолари ҳам бор (ситир ийиб кетди - ийимок; елкангни ийинтирма - қисмоқ маъносида). Ийман сўзидаги -ман аффикси -ма-н бўлиши ҳам мумкин (ий-ўзак -ма - бўлишсиз форма - н - ўзлик даража кўрсаткичи, иккинчи тусловчи, -ман аффикси эса ҳозирги кунда ажралмас аффикс бўлиб, аслида мен олмоши билан боғлиқдир. Тарихан бу аффикснинг ҳам ми-н дан иборат эканлигини, айрим тилшунослар тасдиқлайди². Мен олмошининг ёкут тилида ҳам миң формасида ишлатилганлигини кўраемиз³.

Аmmo ийман сўзининг (уялмоқ) ийма формаси, маъноли қисми йўқдир. Шунга кўра, -ман аффиксини иккига ажратиб бўлмайди. Лекин "ий" ўзак сифатида ажралади ва елкангни ийинтирма бирикмасидаги каби қисинмоқ, қимтилмоқ маъноларини англатади (ийман сўзида ҳам ий, асосан шу маънода). Демак, бу ўринда ўзлик даража -ман аффикси воситасида ифодаланган. Куйин, куйман сўзларида ҳам худди шундай.

Аmmo бу ўринда -ман аффикси фақат - и(н) аффиксига синоним

1. Ғуломов А.Ғ. Автореферат, док. диссертацияси, Тошкент: 1955
17-бет.

2. Исхаков Ф.Г. О происхождении конечных -т и -д в словах аст, уст и т.п.// сб. статей Ак. В.А. Гордлевскому, М., 1953 г. ст. 135.

3. Убрятова Е.И. Служебные слова киэнэ в якутском языке, // сб. статей. Академику В.А. Гордлевскому, М., 1953 г., с. 283.

ла, Аҳмадни тезла, Каримни узоқла каби/. Биринчи ҳолатда феъллар Утимсиз, иккинчи ҳолатда эса, Утимлидир. Иқоридаги сўзлар —ш аффикси қўшиლაётган ҳолатда Утимлидир. —ш аффикси қўшилгандан сўнг эса, Утимсизга айланган. Демак, —ш аффикси бу ўринда ўзлик даража кўрсаткичидир. Кейинги —тир аффикс орттирма даража кўрсаткичи. Анализ шуни кўрсатадики, —ла аффиксининг биринчи маъноси билан —ш аффиксининг бу маъноси ўзаро тенг бўлиб, —т аффикси билан —тир аффиксларининг маънолари ҳам ўзаро (иқоридаги каби) тенг бўлиб, улар ҳам бир-бирига синонимдир. секинлат// секинлаштир, тезлат // тезлаштир каби. Яқинла — яқинлаш, яқинда — яқинлаштир (яқинла сўзи кейинги ҳолатда бошқа маънода); узоқла, узоқлаш, узоқла — узоқлаштир (кейинги узоқла сўзи бошқа маънода бўлиб, бирор нарсага узоққа элтиш, узоқ қолдириш олиб бориш маъноларидадир); узоқлат — узоқлаштир, яқинлат — яқинлаштир каби феъллар ва феъл формалари "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да ҳам маънодош сўзлар ва сўз формалари сифатида изоҳланган. Масалан, от ёнига яқинлатмайди. Ишни яқинлашиб қўйдик; Тошга кўндаланг ушлаб, мен айтганда; бир мартаба чайқаб, беизнинг кўзларига яқинлаштиринг: (А.Қаҳҳор "Кўр кўзнинг очилиши"). Бу мисоллардаги яқинлат сўз формаси билан яқинлаштир сўз формаси ўзаро синонимдир. Бу феъллар ифодалаган ҳаракатнинг объект ва субъектга бўлган муносабатида фарқ сезилмайди. Демак —лат(—ла ясовчи, —т — даража кўрсаткичи) ва —лаштир аффикслари ўзаро синоним бўлиб келган.

Ўзбек тилида —т (ит, —ат) аффикси феъл ўзақлариға қўшилиб келганла, бошқа ортторма даража ясовчи аффикслар билан ҳам синоним муносабатда бўла олади: кирит // киргиз / киргиз; қизит// қиздир, тўлат// тўлғаз// тўлдир (—дир аффикси —тирнинг вариантыдир) каби.

—т (—ит; ат) аффикси —тир аффикси билан синоним бўла олар экан, демак,—тир нинг варианты —дир билан ҳам синоним бўла олади. Шунингдек, —ғиз аффикси билан синоним бўлар экан, унинг вариантлари билан ҳам синоним бўла олади. Бу ҳодиса —тир ва —ғиз аффиксларининг қандай товуш билан тутаган ўзақка қўшиллаётганлиги билан боғлиқдир.

—т аффикси фақат битта сўзда —ла аффиксига ҳам синоним бўлиб келади: тугат // тугалла каби. Бу ўринда, ҳар иккала аффикс

Ўзбек тилида, энг унумли орттирма даража ясовчи аффикслардан яна бири -тир аффиксидир. Бу аффиксининг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд бўлиб¹, биз бу ҳақда тўхталиб ўтирмадик. -тир (-дир) аффикси, туб феълларга, айрим ҳолларда, ясама феълларга қўшилиб келиб, -гиз аффикси ва унинг фонетик вариантларига синоним бўлиб келади: торттир // торткиз, тузаттир// тузаткиз; айттир // айткиз; шбортир // шборкиз; швдир// швгиз; шрдир // шргиз; янчтир // янчгиз; соттир // соткиз; сурткир // сурткиз; кўчиртир // кўчиргиз; ўчиртир // ўчиргиз; ўчиртир // ўчиргиз; кийдир // кийгиз; буздир// бузгиз; тўйдир // тўйгиз; тештир// тешкиз кабилар. Ўқоридаги сўзлардан тузаткиз// тузаттир, ўчиртир // ўчиргиз икки маънода қўлланилади: биринчи ҳолатда, тузат, ўчир маъноларига тенг келса, иккинчи ҳолатда "фалончига айт тузатсин, ўчирсин" маъносига (аффиксини ўчиртир); ўчиргиз - яъни ўчир демоқчи,"машинани, қани, тўзаткиз" яъни тузат демоқчи.

"Машинани тузаткиз // тузаттир" яъни "унга айтиб тузатгиз, у тузатсин" демоқчи, "доскани ўчиртир" яъни ўқитувчи гуруҳ бошлиғига: "Айт, бирор бола доскани ўчирсин", "буыр" демоқчи.

Ўзбек тилида -тир ва -гиз аффиксларининг бундай ўриндош ҳолатда қўлланишини, улардаги синонимик муносабатни, шунингдек, -гиз (-киз) аффиксининг секин-аста истемолдан чиқа бошлаб, унинг ўрнини -тир (-дир) аффикси эгаллаётганлигини, -гиз аффиксининг фонетик вариантлари ва унинг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил фикрлар мавжудлигини академик Кононов кўрсатиб ўтган. Биз бу аффиксининг келиб чиқиши масаласида С. Броккелман фикрига қўшилиамиз². -тир ва -гиз аффикслари ҳозирги кунда ҳам тилимизда ўриндош равишда, бири ўрнида иккинчиси ишлатилиб келмоқда. Масалан:

Қозоннинг занги чиқиб қорайган гўшага қатиқ ҳам ранг киргизолмади (А.Қаҳҳор, "Анор"); Шаҳарнинг катта -кичигидан ўзига ихлосмандлар орттирган (А.Қодирий. "Ўтган кунлар"); Вақтлар ўтиши билан шомол кумлари ҳайдаб ариқларни тўлғизди; ... 360 та ариқ қаздирди ("Совет Ўзбекистони" 1972 й); Мен бирининг

1. Кононов А.Н. Кўрсатилган асар. 195=б.

2. Кононов А.Н. Кўрсатилган асар. 195 =б.

ча ишлатилиши мумкин бўлса, шу билан бирга, бундай ҳолатда ҳам улар ўзаро синонимик муносабатни сақлайди. -тир (-дир) аффикси от, сифат, сон, олмош ва равишларга қушилиш келганда, тамомила бошқа маъно англатади, бошқа вазифани бажаради: сендир, удир, олмадир, кимдир, инженердир каби. Бу ҳолатда -тир аффикси -гиз аффиксига мутлақо синоним бўлиб келмайди.

-дир (-тир) аффиксининг келиш чикishi ҳам бошқача бўлиб турур сўзининг қисқариши билан боғлиқдир (А.Гуломоқ).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида -тир / унинг вариантлари ҳам) ва -гиз (унинг вариантлари ҳам) аффиксларининг биз кўриб ўтган сўзларда кенг қўлланиши ва ўзаро синоним бўлиб келиши "Ўзбек тилининг изоҳли лугатида" бу сўз формаларининг берилиши билан тасдиқланади. Шунингдек, ўзбек тилига оид дарслиқларда, айрим қўлланмаларда ва даража категориясига бағишланган ишларда¹ ҳам қайд этиб ўтилган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги айрим даража формаларининг ўзаро синонимик муносабати феъл стилистикасига бағишланган махсус ишда² ҳам қайд этилган: битирди -битказди; ўтирди -утқазди; қизит - қизиттир, совут-совуттир, танит-таништир; тўзит-тўздир, тўлат-тўлдир; қизит -қиздир; юргизди - юрдирди; кўргиз -кўрсат кабилар. Бу китобда ҳар бир даража формасининг ўзига хос стилистик хусусиятлари ёритиб берилган.

Демак, феъл даража формаларининг ўзаро синоним бўлиб келиши шу феъл формаларининг стилистик жиҳатига, албатта таъсир кўрсатади ва нутқнинг ранг-баранглигини таъминлайди.

Қуллас, ҳозирги ўзбек адабий тилида асосан ўзлик даража кўрсаткичлари ва орттирма даража кўрсаткичлари синонимик муносабатда бўлади, холос. Феъллар мажҳул ва биргалик даражада бўлганида даража кўрсаткичлари ўзаро синоним бўлиб кела олмайди. Даража кўрсаткичлари ичида -тир ва -гиз аффикслари энг кўп миқдорда синонимик муносабатга киришади. Энг тургун синонимик қатор ҳосил қилувчи даража билдирувчи аффикслар сифатида -тир ва -гиз аффиксал синонимик қаторини келтириш мумкин.

1. Қаранг: Маҳматқулов С. Побудительный залог в современном узбекском языке. АҚД. Т., 1980 г.

2. Содиқова М. Феъл стилистикаси. Тошкент: Фан, 1975 й, 40-44=бетлар.

Бу иккала аффикс ва уларнинг вариантлари синоним бўлиб келар экан, -ғиз аффиксининг ишлатилиш даражаси чекланиб бораётганлиги кузатилади. -тир аффикси эса ҳам жонли сўзлашувда ҳам китобий услубда кенг қўлланаётганлиги билан характерлидир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида келдилар ва келишиди каби қўлланишларда гуё -ш /-иш/ аффиксига -лар аффикси синоним бўлиб келади. Бу ҳолат адабий тилда кенг учрайди. Бирок, маълумки, шу сўздаги -ш (-иш) аффикси Фарғона шеvasида ҳурматни, адабий тилда биргалик даражани ифодаловчи сифатида баҳоланади. -лар аффиксининг биргалик даражани ифодалаш ва тилишуносликда қайд этилмаган ва ўрганилган ҳам эмас. Агар келишиди, туришиди сўзларидаги -ш(-иш) аффиксини (у ҳаракатнинг - бир томонга йуналинган ҳаракатнинг кўпчиликл томонидан, бир неча субъект томонидан биргаликда бажарилганини ифодалайди) биргалик даража кўрсаткичи деб баҳолайдиган бўлсак, унда ўз-ўзидан келдилар ва турдилар сўзларидаги -лар аффиксини ҳам биргалик даража кўрсаткичи сифатида баҳолаш керак /отлардаги -лар аффикси бошқа нарса/. -ш (-иш) аффикси бу мисолларда биргалик даражани ифодалаётгани йўқ, худди -лар аффикси каби сўз ўзгартувчи сифатида (А.Ғуломов) мослаш вазифасини (эга кесим мослашуви) бажаряпти, биргалик даража одатда чопишиши, келишиши типидagi сўзлардаги кейинги -ш (иш) орқали ифодаланади, холос деб қарайдиган бўлсак, унда -лар ва -ш (иш) аффикслари икки маъносига кўра синоним бўлиб келади: а/ феълларга қўшилиб келганда ҳурмат маъносини ифодалаган ҳолда: келишиди // келдилар; б/ ҳар иккаласи субъектнинг кўпчилигини ифодалайди ва эга-кесимнинг сондаги мослигини таъминлайди. Улар бу ўринда сўз ўзгартувчи сифатида синоним бўлиб келади. Бизнингча, мана шу кейинги ҳолатларда -лар ва -ш (-иш) аффиксларини сўз ўзгартувчи ва ҳурматни ифодаловчи формалар сифатида баҳолаган маъқул. -ш (-иш) , -лар аффикси ҳам даража кўрсаткичи бўлолмайди. -ш (иш) аффиксининг бир ҳолатда такрорий ҳолда қўлланимай туриб биргалик даражани ифодалаш ва иккинчи бир ҳолатда такрорий қўлланган ҳолда /чопишишиди типидagi / биргалик даражани ифодалаш алоҳида текширишни талаб қилади ва бу нарса улар қўшилиб келаятган феълнинг семантик тuzилиши билан боғлиқдир: қўллаш, ёрдамлаш, сўраш /сўрашиш/, кўриш /кўришиш/ каби.

Биргалик даража формасъ -ш (иш) аффиксининг такрор ҳолда ёки шу аффиксининг ўзиши ўз семаптик структурасига боғлиқ ҳолда бир марта қўллаш орқалигина ҳосил қилингани учун, бу ўринда аффикслар синонимияси ҳақида фикр уришиб бўлмайди.

Учинчи бўлим

СИФАТДОШ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Ўзбек тилида сифатдошлар асосан -ган, -ётган, -диган, -(а) р, -ажак /-яжак, -миши/ -миш-ди/, гуси /-гуси, -кусн.../ -асн, и/к/, -ли, -ма, -қа/р, -ин, ис аффикслари ёрдамда ясаллади. Булардан ташқари, -и/у/ в- -чи, -а-гон аффикслари воситасида ҳам сифатдошлар ясаллади.

Аmmo, ҳозирги ўзбек тилида, сифатдош ясовчи аффикслар воситасида ясалган айрим сифатдошлар тамомила от туркумига, айримлари эса, сифат туркумига ўтиб кетган. Шунингдек, ёқоридаги аффиксларнинг бир қисми /-с, -ин, -иқ, -ли, -миш кабилар/ жуда кам сўзлардагина сақланиб қолган. Ана шу ҳолатга асосланган ҳолда профессор А. Ҳожиев ҳозирги ўзбек адабий тилида сифатдош ясовчи асосий аффикс сифатида -ган аффиксини курсатиб кераклигини таъкидлайди. Бироқ бундай дейишга ҳали эрта. Чунки биз ёқорида санаб ўтган аффикслар, ҳар ҳолда, ўзбек тилида сифатдош формаларини ҳосил қилишда иштираб кетмоқда.

Сифатдош ясовчи -а-гон аффикси -/бу аффикс бир бўғинли феълларга равишдош ясовчи -а аффикси орқали қўшылапти/ воситасида ясалган ҳамма сўзларни сифат деб қарашимиз мумкин. Шунинг учун бу формани "сифатлар" баҳосида қараб ўтган эдик. Шунга қарамай, ҳозирги ўзбек адабий тилида /агон аффиксининг кўп ҳолларда -онгич аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилиниши ҳам айтиш керак: қулагон - қулонгич. "Ўзбек тилининг изоҳли луғатида" қулонгич сўзи қулагон сўзининг синоним сифатида берилса, қулагон сўзи "жуда кўп қуладиган деб изоҳланади. Демак, аслида -агон аффикси ҳам, -онгич ҳам - диган аффиксига синоним бўлиб келади. Яъни у ҳам сифатдош ясовчи бўлган: чопагон - чолонгич, сузагон - сузонгич (- кўп сузадиган) каби. Сифатдош ясовчи аффиксларнинг маъно муносабатлари сифатдошнинг гапида қандай вазифада келганлиги билан ҳамбарчас боғлиқдир. Маълумки, сифатдошлар ўрни

АДАБИЁТ

1. Басьяков Н.А. Каракалпакский язык. Книга вторая, издательство М., "Наука", 1952.
2. Бердалиев А. Словообразующие сложные аффиксы в узб. языке, Т., АКД, 1970.
3. Бердалиев А. Ўзбек тили аффиксал синонимиясининг баъзи хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, Тошкент, 1974 й., 2-сон.
4. Гулямов А.Г. Об аффиксе -ла в узбекском языке // Ученые записки, вып. 1. Т., 1947 г.
5. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка (докторская диссертация, Т., 1955 г.
6. Гулямов А.Г. К некоторым вопросам аффиксации в узб. языке В книге Акад. В.А. Гордлевскому к его 70 летию, М., 1953 г.
7. Гулямов А.Г. Словообразование путем внутренних изменений слова Сб. Ак. наук научная сессия. Т., 1947.
8. Гулямов А.Г. О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке Научные труды. ТашГУ, № 211, 1968 г.
9. Исааков Ф.Г. О происхождении конечных Т и -д в словах аст. уст. ит, в Сб. статей, Акад. В.Д. Гордлевскому к его 70 летию, М., 1953 г.
10. Содиқова М. Фель стилистикаси, Тошкент "Ған", 1975 й.
11. Меліев К. Хозирги туркий тилларда ҳаракат номлари. Тошкент: "Ған", 1969 й.
12. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание, Издательство иностранной литературы, М., 1957.
13. Кононов А.И. Грамматика современного узбекского литературного языка, М., Л., Наука, 1960г.
14. Севортян Э.В. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках // Вопросы узбекского языкознания", 1954 г.
15. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке. М., изд. восточной литература, 1962 г.

16. Тожиев Ё. Ўзбек тилида аффиксал синонимия I-китоб.
Тошкент, "Фан", 1981 йил; II-китоб, Тошкент,
"Фан", 1987 йил.
17. Хожиев А. Феъл. Тошкент, "Фан", 1978 й.
18. Гуломов А.Ғ, Тихонов А., Қунгуров Р. Ўзбек тили морфем
лугати. Тошкент: "Фан", 1977 й.
19. Гуломов А.Ғ. Феъл. Тошкент: "Фан", 1954 й.

Ёрмат Тожиевич Тожиев

ЎЗБЕК ТИЛИДА АФФИКСАЛ СИНОНИМИЯ

Феъл туркумидан махсус курс
буйича ўқув қўллама

Муҳаррир О.М.Бобоев

Босишга рухсат этилди 6.05.91 . Формати 60x84 I6
Оператив босма усулида босилди. Шартли босма тобоқ 3,8.
Наشريёт ҳисоб тобоғи 4,5. Бууртма 563. Тиражи 500 нусха
Баҳоси

"Университет" нашриёти. Тошкент, 700095. Талабалар
наҳарчаси ТошДД беш биноси, 7 -қават.

"Университет" нашриёти босмаҳонасида босилди.